

Предговор

Улазак југословенских партизана и јединица Црвене армије у ослобођени Београд октобра 1944. означио је крај непосредне животне угрожености за малобројне Јевреје који су се још увек скривали на тајним локацијама у граду. У Дечанској улици број 21, у малом спајзу стана породице Бабовић, слободу је дочекала и петнаестогодишња Рели Алфандари, чији су родитељи Ленка и Моша и брат Александар још у току прве ратне године били убијени у логорима на Старом сајмишту и у Топовским шупама.¹ Рођена 1929, исте године када и Ана Франк, Рели је, слично као и Ана, у току окупације водила дневник и ту се свака сличност између ове две јеврејске девојчице завршавала. Како ће показати ова књига, већ крајем педесетих и почетком шездесетих година, име Ане Франк Југословенима је било добро познато, међутим причу о судбини Рели Алфандари, као и хиљада друге јеврејске деце са територије Југославије која су на сличан начин страдала у току Холокауста након рата је прекрила сенка заборављавања. Колективно сећање југословенских народа на Други светски рат у социјалистичком периоду било је усмерено на евоцирање епизода херојства, борбе и отпора окупатору, док су приче обичних људи који су страдали због свог порекла, националности или вероисповести, дакле индивидуалне судбине оних стварних, цивилних жртава рата, најчешће остајале на маргини заједничког сећања, изгубљене у мору прича о колективној југословенској ратној и револуционарној епопеји. Управо због свих њих, чији су животи насилно прекинути а лица и имена временом заборављена, ова књига је и настала као пут ка одговору на питање: Зашто у нашем колективном сећању никада није било неке југословенске Ане Франк?

На почетку истраживања о култури сећања на Холокауст у југословенском социјализму, осим овог отворила су се бројна друга питања чији су одговори у том тренутку представљали велику непознаницу: Када је у Југославији почео да се користи израз Холокауст? Колико је споменика страдалим Јеврејима изграђено у периоду социјализма? Како су ти споменици изгледали и ко их је подигао? Због чега су локације значајних логора попут Јасеновца и Сајмишта остале необележене дуго времена након рата? Због чега су после рата бројне синагоге широм Југославије срушене уместо да буду претво-

1 Алфандари Пардо, Рели, *То је био само пикник*, Београд, 2005.

рене у места сећања на заједницу која је скоро у потпуности нестала? Када је снимљен први домаћи филм о Холокаусту? Да ли је политика обележавања битних места страдања била различита међу југословенским републикама? итд. За већину оваквих и многих сличних непознаница које су се временом низале, било је немогуће наћи објашњења у тада доступној литератури, па су оваква питања, настала из научне радозналости, постала окосница истраживачког пута који је на крају довео до ове књиге.

Начин на који ми данас посматрамо Холокауст, као и читав скуп знања и тумачења захваљујући којима смо способни да разумемо и објаснимо његове узроке и последице, представљају резултат вишедеценијског процеса прогресије свести, који је на различите начине од популарне културе и подизања споменика преко јавних комеморација па све до сведочења преживелих, постепено обликовао наше разумевање Холокауста као аутентичног феномена историје 20. века. Да би се лоше искуство човечанства претворило у корисно знање које би било поучно али и упозоравајуће за будуће генерације, било је потребно да прођу године, па чак и деценије, а главни циљ ове књиге јесте да објасни како је тај процес текао у југословенском случају и у чему су биле његове посебности, сличности или разлике у односу на глобалне трендове културе сећања у хладноратовском свету.

Укратко речено, књига која се налази пред вама представља анализу друштвеног, културолошког и политичког односа према Холокаусту у Југославији у периоду од 1945. до 1991. године. Структура књиге је конципирана на тај начин да свако поглавље тематизује различит аспект колективног и појединачног сећања на Холокауст, чиме је омогућено проучавање феномена на што широј тематској основи. Почетну тачку теме представља дефинисање основних конститутивних елемената самог процеса настанка и развоја онога што би се могло назвати сећањем на Холокауст (поглавље 1), односно утврђивање присуства два кључна теоријска појма у контексту ове теме: првог, који је Пјер Нора (Pierre Nora) дефинисао као *места сећања*² која, према његовом објашњењу, представљају „места на којима се колективно наслеђе кристализује, а колективно сећање настаје“³ и другог, који је Џеј Винтер (Jay Winter) назвао агенти односно прено-

2 Nora, Pierre, "Between Memory and History: Les Lieux de Memoire", *Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter Memory (Spring 1989), 7.

3 Nora, Pierre, "Preface to the english language edition: From Lieux de Memoire to the Realms of memory", in: Nora Pierre (ed.), *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, Vol. 1, New York: Columbia University Press, 1996, XV.

сиоци сећања⁴. Другим речима, ово поглавље мапира оне географске локације у Југославији и ван ње чија је функција била креирање и чување сећања на страдање југословенских Јевреја, као и дефинисање свих оних друштвених и политичких организација, институција и појединаца који су као активни субјекти, тј. преносиоци, чувари или креатори сећања, обликовали начин перцепције Холокауста у југословенском социјализму.

Споменицима и комеморативним свечаностима као највидљивијим и најутицајнијим практичним манифестацијама различитих политика сећања посвећено је друго поглавље књиге, док треће поглавље обрађује питање начина приказивања Холокауста у југословенској уметности, чиме су у великој мери превазиђена ограничења класичног историографског приступа друштвеној и политичкој историји и осветљени лични и колективни механизми превазилажења трауме и стварања интеракције са званичним наративима, показујући ону другу, незваничну или полузваничну страну колективног памћења, коју је Клифтон Спарго назвао „афективна истина о прошлости”⁵. У последњем, четвртном поглављу истраживање је заокружено кроз анализу неколико различитих сегмената историјског сећања, укључујући уџбенике, музеје и мемоаристику, а чији је циљ да одговоре на питање: У којој мери и на који начин је Холокауст био присутан у југословенској јавности и у свакодневном животу Југословена? Са теоријског аспекта, функција ове завршне целине јесте да на конкретним примерима провери тврдњу Мориса Албваша да сећање настаје искључиво као резултат друштвене комуникације и интеракције⁶, односно да преиспита у којој мери су држава и партија остављале могућности да се кроз укрштање и међусобни утицај различитих незваничних перспектива прошлости креира заједничко сећање на Холокауст у Југославији.

Релевантна научна литература која је представљала полазну тачку у истраживању ове тематике може се поделити у три основне групе. У прву групу спадају они научни радови који су послужили за дефинисање методолошког приступа и креирање теоријског

-
- 4 Winter, Jay, “Forms of kinship and remembrance in the aftermath of the Great War”, in: Winter, Jay, Sivan Emmanuel, *War and Remembrance in Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 40.
 - 5 Spargo, Clifton R., “Introduction: On the cultural continuities of Literary representation”, in: Spargo, Clifton R., Ehrenreich Robert M. (ed.), *After Representation? The Holocaust, Literature and Culture*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, London, 2010, 4.
 - 6 Halbwachs, Maurice, *On Collective memory*, Chicago, London, 1992, 52.

оквира у изучавању дате проблематике. С обзиром на то да је сама природа теме захтевала мултидисциплинарни приступ, овај корпус опште теоријске литературе обухвата дела из области историје, социологије, психологије и антропологије, које се баве комплексним феноменима и теоријским концептима као што су култура сећања, историјска свест, индивидуално и колективно памћење, национални и културни идентитет, постсећање, трансфер и превладавање трауме.⁷ Функција овог дела коришћене литературе била је да се дефинишу главни теоријски појмови у истраживању који ће бити коришћени у анализи изворне грађе, односно конкретно да се истакне друштвена функција колективног памћења, направи дистинкција између појмова памћење и сећање, дефинише значење и улога места сећања и агената сећања и објасне разлике између индивидуалног, комуникативног, политичког и културног памћења.

Друга група обухвата чланке, зборнике и монографије који су уже повезани с тематиком ове књиге и који се баве глобалним приступима и трендовима у развоју културе сећања на Холокауст, а посебно питањима меморијализације Холокауста и репрезентације ратних злочина и Холокауста у уметности, историографији и музејима, где се као нарочито корисна показала свеобухватна студија професора Џејмса Јанга под насловом *The Texture of Memory*, која представља незаобилазну полазну основу за свако проучавање Холокауст меморијала и њиховог симболичког значења, затим зборник *Подсећање на злочине. Расправа о геноциду и убиству народа*, који су приредили Фолкхард Книге и Норберт Фрај, као и бројне друге методолошки иновативне монографије које су употпуниле теоријски приступ проблематици репрезентације Холокауста у савременом друштвеном контексту.⁸

- 7 Nora, Pierre (ed.), *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, Vol. 1, New York: Columbia University Press, 1996; Halbwachs, Maurice, "On Collective Memory", Chicago, London, 1992; Yates, Frances A., *The Art of Memory*, Chicago, 1966; Kuljić, Todor, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006; Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd, 2014; Winter, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning*, Cambridge, 2014; Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti*, Beograd, 2011; Asman, Alaida, *Oblici zaborava*, Beograd, 2018; Assmann, Jan, "Communicative and Cultural Memory", u: Erll, Astrid, Nünning, Ansgar, (ed.), *Media und Cultural Memory/Medien und kulturelle Erinnerung*, Berlin, New York, 2008; Assman, Jan, *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica, 2005; Asman, Alaida, „Sećanje individualno i kolektivno”, u: Sladaček, Michal; Vasiljević, Jelena; Petrović Trifunović, Tamara, *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015.
- 8 Rothberg, Michael, *Traumatic realism. The demands of Holocaust representation*, Minneapolis, London, 2000; Insdorf, Anette, *Indelible shadows. Film and the Holocaust*,

И на крају, трећу и најжалост најмалобројнију групу научне литературе битне за ово истраживање чине књиге које се конкретно баве историјом јеврејске заједнице у Југославији⁹, културом сећања на Други светски рат¹⁰ и Холокаустом на нашим просторима. Иако је то у великој мери повећало научни допринос ове књиге, на почетку истраживања отежавајућу околност је представљала чињеница да је тема културе сећања на Холокауст на југословенском простору била обрађена само парцијално кроз малобројна научна дела која су се бавила само појединим сегментима ове комплексне тематике попут студије Јована Бајфорда о меморијализацији простора некадашњег логора Сајмиште¹¹ и магистарске тезе епископа Јована Ђулибрка о историографији Холокауста у Југославији.¹² У историографском приступу култури сећања на Холокауст у Југославији нарочито је била уочљива слаба заступљеност тема које су анализирале репрезентације Холокауста у уметности, јавном простору и музејима, па је овај аспект теме био делимично покривен кроз радове историчара и теоретичара уметности, а нарочито филма¹³ и књижевности¹⁴, с

Cambridge, 2003; Friedlander, Saul (ed.), *Probing the Limits of Representation. Nazism and Final Solution*, Cambridge, London, 1992; Ginsberg, Terri, *Holocaust Film and the Political Aesthetics of Ideology*, Newcastle, 2007; Greenberg, Marta; Toker, Leona; Tippner, Anja; Kotlerman, Ber; Gershenson, Olga (ed.), *Representation of Holocaust in Soviet Literature and Film*, Jerusalem, 2013; Kerner, Aaron, *Film and the Holocaust, New Perspectives of Dramas, Documentaries and Experimental Films*, New York, London, 2011.

- 9 Kerenji, Emil, *Jewish citizens of socialist Yugoslavia: Politics of Jewish identity in a socialist State* (doktorska disertacija, University of Michigan, 2008); Kerkkänen, Ari, *Yugoslav Jewry Aspects of post-World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki, 2001; Freidenreich Pass, Heriet, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*. Skokie, 2001; Gordiejew, Paul Benjamin, *Voices of Yugoslav Jewry*, Albany, 1999; Ivanković, Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji 1944–1952 Kraj ili novi početak*, Beograd, 2009; Радовановић, Милан, *Исељавање Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)*, Београд, 2022.
- 10 Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd, 2014; Karge, Hajke, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Beograd, 2014.
- 11 Bajford, Jovan, *Staro sajmište, mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, 2011.
- 12 Ђулибрк, Јован, *Историографија Холокауста у Југославији*, Београд, 2011.
- 13 Daković, Nevena (ed.), *Representation of the Holocaust in Balkans in Arts and Media*, Belgrade, 2014; Mevorah, Vera; Daković, Nevena (ur.), *Graničnici sećanja. Jevrejsko nasleđe i Holokaust*, Beograd, 2018; Daković, Nevena; Milovanović, Aleksandar, „Narativi sećanja: Holokaust na ekranima bivše Jugoslavije”, *Umjetnost riječi: Časopis za znanost o književnosti, izvedbnoj umjetnosti i filmu*, LX, 1–2, Zagreb, sječanj–lipanj 2016; Gocić, Goran, *Emir Kustrurica: kult margine*, Beograd, 2005.
- 14 Tompson, Mark, *Izvod iz knjige rođenih – Priča o Danilu Kišu*, Beograd, 2014; Палавестра, Предраг, *Јеврејски нисци у српској књижевности*, Београд, 1998; Vervae, Stijn, *Holocaust, War and transnational Memory. Testimony from*

тим што је историјска перспектива у оваквим радовима врло често била стављена у други план. Са друге стране, радови који су се бавили начином представљања Другог светског рата, Холокауста и ратних злочина у музејима и уџбеницима углавном су, као по правилу, били фокусирани на постјугословенски контекст.¹⁵

Како би се истраживачка проблематика дубље сондирала, коришћен је широк опсег историјских извора који обухватају: архивску грађу, музејске каталоге и водиче, споменике, дневну и месечну штампу, објављене интервјуе, мемоарске записе и уметничка дела, укључујући игране и документарне филмове, романи, песме, драме, приповетке и уметничке скулптуре. Најважнији извор представља архивска грађа из тематских збирки Јеврејског историјског архива и фондова Архива Југославије, Архива града Београда, Архива спомен-подручја Јасеновац и Библиотеке Савеза јеврејских општина Србије. Највећи значај за продубљивање истраживања имала је до сада слабо обрађивана документација из Јеврејског историјског музеја, која је омогућила пописивање споменика страдалим Јеврејима, стицање увида у значај синагога и јеврејских гробаља као места сећања, као и продубљивање истраживања по питању улоге и активности јеврејске заједнице на плану културе сећања.¹⁶

За проучавање односа саме државе, њених институција и друштвених и политичких организација према питању јеврејског страдања најзначајнији су били фондови Архива Југославије¹⁷, а по-

Yugoslav and Post-Yugoslav Literature, New York, 2018; Делић, Јован, *Кроз прозу Данила Киша*, Београд, 1997; Црепуљаревић, Весна Д., „Тема јеврејства код Андрића и Киша”, *Наш траг*, бр. 1/2, 2013; Postnikov, Boris, „Između fikcije i svjedočanstva: Kiš, Albahari, Drndić”, *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 156, 2017; Љујић, Тамара, „Судбина Јевреја у романима Александра Тишме и Данила Киша”, *Годишњак Катедре за српску књижевност са југословенским књижевностима*, година X, Београд, 2015.

15 Subotić, Jelena, *Yellow Star, Red Star, Holocaust Remembrance after Communism*, Cornell University Press: Ithaca, London, 2019; Stojanović, Dubravka, „Sećanje protiv istorije. Udžbenici istorije kao globalni problem”, *Beogradski istorijski glasnik*, IV, 2013; Stojanović, Dubravka, „Konstrukcija prošlosti – slučaj srpskih udžbenika istorije”, *Genero*, br. 10–11, 2017.

16 Архив Јеврејског историјског музеја (АЈИМ), Перерина архива (ПА), Катастар гробаља, Записници седница Извршног и Аутономног одбора Савеза, Кутије – споменици, Кутије – синагоге, Кутија – комеморације, Комисија за спомен обележја (КСО), Циркулари СЈО.

17 Архив Југославије (АЈ), фонд Социјалистички савез радног народа Југославије (бр. фонда 142), фонд Моше Пијаде (513), фонд СУБНОР (297), фонд Музеја револуције народа и народности Југославије (477), фонд Кабинет председника Републике (837), фонд Кабинет маршала Југославије (836), фонд Савеза комуниста Југославије (507).

себно веома обиман Фонд СУБНОР-а, који је омогућио нова сазнања о суштини и начину креирања државне политике сећања и поделе надлежности на федералном нивоу. Фондови Историјског архива Београда¹⁸ представљали су важне изворе чији је садржај из прве руке дао увид у локалне иницијативе и деловање државних институција и друштвених организација на нижим нивоима надлежности, а који су се показали као изузетно битан ниво одлучивања, поготово по питању меморијализације простора Старог сајмишта и Јајинаца. Највеће потешкоће са архивским истраживањем биле су повезане са грађом Архива Спомен-подручја Јасеновац, пре свега зато што је грађа великим делом уништена или оштећена у току ратова 1990-их година. Ово се нарочито односи на онај део архивских материјала који говоре о оснивању и функционисању Спомен-подручја Јасеновац, а који су фрагментарно сачувани и данас су неинвентарисани.

Осим архивских докумената, изузетно вредан историјски извор биле су дневне и недељне новине из разних крајева Југославије као што су *Политика*, *Вјесник у сриједу*, *Ослобођење*, *НИН*, *Вечерње новости*, *Борба*, *Нова Македонија*, *Слободна Далмација*, *Дневник*, *Вечерњи лист*, а нарочито вредне информације пружила је периодика коју су издавала различита удружења и организације југословенских Јевреја у земљи и свету, а пре свих *Билтен Савеза јеврејских општина Југославије* (од 1959. године преименован у *Јеврејски преглед*), *јеврејски дечији часопис Кадима*, *Билтен Удружења југословенских Јевреја у САД* и *Билтен Хитахдут Олеј Југославија*.

Природа културе сећања као области истраживања захтевала је и проучавање великог броја историјских извора који су имали капацитет да осветле онај део теме о коме се у архивским материјалима готово уопште није могло наћи релевантних података. У овај корпус спада широк спектар међусобно различитих извора који укључују: мемоарску грађу, аутобиографске и дневничке записе, интервјуе, новинске репортаже, фотографије, филмску и позоришну критику, лепу књижевност, есејистику, игране и документарне филмове и серије, музејске водиче и каталоге, уџбенике, ратне меморијале, скулптуре, надгробне споменике итд. Оваква врста извора допринела је разумевању оне незваничне, ванинституционалне и личне стране приче о односу према Холокаусту у југословенском социјализму и проучавању југословенског друштвеног, уметничког и индивидуалног „погледа одоздо” на ову тему.

18 Историјски архив Београда (ИАБ), Градски комитет Савеза комуниста Србије – Београд (865), Збирка Бошка Новаковића (1595).

По питању научне методологије, ово истраживање засновано је на класичној историографској методи прикупљања архивског материјала, других врста историјских извора и релевантне литературе и њиховој хеуристичкој анализи. Као главни теоријски оквир за истраживање и критику историјских извора коришћена је теорија културе сећања (*culture of remembrance*), која је у својој основи кроз различите теоријске концепте и приступе фокусирана на проучавање форми, начина и стратегија које су у посматраном временском периоду људска друштва користила како би чувала, мењала или у потпуности брисала сопствено колективно сећање на прошлост, са посебним нагласком на анализу актуелне политичке функционализације истог тог колективног сећања. У теоријско-методолошком смислу, полазну тачку истраживања за књигу представљале су студије и теорије Мориса Албваша о сећању као ентитету који је организован и конструисан преваходно у колективном контексту¹⁹, док је сећање, како индивидуално тако и колективно, методолошки анализирано кроз теорију конструктивизма у оквиру које је посматрано не као корпус објективног знања већ као визија претходног искуства која је конструисана накнадно у складу са субјективним параметрима.²⁰ Главни изазов приликом дефинисања оваквих теоријско-методолошких оквира истраживања био је да се избегну ограничења која коришћење постмодернистичког приступа историји може да донесе, што пре свега значи избегавање потпуне релативизације објективног историјског сазнања, због чега смо и настојали да теоријска разматрања емпиријски верификујемо кроз архивска документа и друге историјске изворе.

Осим тога, процес валидације прикупљених података захтевао је у одређеним тематским сегментима прибегавање још неким научним методама. Како би се *југословенски случај* прецизније позиционирао у оквиру европских и светских тенденција културе сећања, утврђене чињенице су компаративном методом²¹ стављане у шири, глобални контекст. Овакво поређење сличности и разлика методо-

19 Pennebaker, James; Banasik, Becky, "On the creation and Maintenance of Collective Memories: History and Social psychology", in: Pannebaker, James; Paez, Dario; Rime, Bernard, *Collective Memory of Political Events*, Lawrence Earlbaum Associated Publisher: Mahwah, New Jersey, 1997, 4.

20 Schmidt, Siegfried J., "Memory and Remembrance: Constructivist approach", in: Erll, Atsrid; Nünning, Ansgar (ed.), *Cultural Memory studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York: de Gruyter, 2008, 195–197.

21 Yom, Sean, "From Methodology to Practice: Inductive Iteration in Comparative Research", *Comparative political studies*, 2015, Vol. 48 (5), 616–644; Skocpol, Theda; Somers, Margharet, "The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry",

лошки је позиционирано у две равни: временској и просторној. У оквиру прве, временске равни компарације вршено је поређење начина перцепције Холокауста у различитим периодима постојања социјалистичке Југославије како би се утврдиле промене које је доносило време и самим тим уочио процес развоја свести о Холокаусту као феномену, док је компарација у просторној димензији истраживања имала за циљ анализу југословенске меморијалне праксе у односу на меморијалне праксе и политике сећања у социјалистичким земљама Источног блока и капиталистичким земљама запада, чиме се као прво – југословенска култура сећања лоцирала у глобалном контексту и као друго – указивало на евентуалне разлике у односу према прошлости унутар самог југословенског простора. С обзиром на то да је већ наглашено да један део тематике који се односи на начин репрезентације Холокауста у југословенској уметности није могао бити истраживан кроз архивске материјале, као веома корисно показало се коришћење биографске методе.²² Оваква методологија била је усмерена на проучавање биографија појединаца који су својим радом утицали на обликовање културе сећања на Холокауст у Југославији, пре свега писаца, редитеља и вајара и повезивање њиховог личног ратног искуства са послератном делатношћу, а са крајњим циљем да се осветли поглед појединаца и перспектива обичног човека у оквиру ширег, колективног сећања на рат и страдање.

На крају, осећам потребу да изразим захвалност свима онима који су помогли у истраживању и допринели томе да ова књига буде завршена. Пре свих, желео бих да се захвалим проф. др Радини Вучетић на менторским саветима и стручној помоћи, као и др Милету Бјелајцу и Институту за новију историју Србије, без чије подршке ова књига никада не би угледала светлост дана. Велико стрпљење и изузетна посвећеност које је показао уредник др Бојан Симић помогли су ми да отклоним извесне недостатке у првобитној верзији рукописа књиге, на чему му искрено захваљујем. Велику захвалност на вредним сугестијама дугујем и драгом пријатељу Арону Албахарију, који ми је у бројним приликама омогућио да уочим наизглед небитне, али суштински важне детаље; др Гордани Тодорић, чије су ми

Comparative studies in Society and History 22(2), 174–197; Roksandić, Drago (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb, 2004.

22 Бранковић, Србобран, *Методологија друштвеног истраживања*, Београд, 2014, 225.

смернице помогле да разумем кључне промене у домаћим књижевним токовима, које су утицале на динамику и развој свести о Холокаусту; Елиезеру Папу на практичној помоћи око превода са хебрејског језика, као и на његовом бескрајном знању и изузетној проницљивости и Владани Путник Прици на њеној способности да употпуни научну перспективу тамо где је било најпотребније. Хвала и мојим драгим Бранки Џидић, Барбари Панић и Војислави Радовановић из Јеврејског историјског музеја, јер су ми омогућиле приступ вредним архивским материјалима на основу којих је написан највећи део ове књиге. Драгоцену помоћ у раду, а пре свега у прикупљању потребне литературе, пружиле су ми и колеге Марија Вулесица, Јово Миладиновић, Ђорђе Миховиловић, Аида Личина Рамић и Вук Даутовић, којима овом приликом неизмерно захваљујем. Највећу захвалност, ипак, дугујем својој породици на стрпљењу, подршци и разумевању у току свих протеклих година.